

KRONİK

Filistin-İsrail Barış Süreci Nereye Gidiyor?

Dr. Çağrı Erhan, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi

Barış Süreci'nin Gelişimi

Camp David anlaşmalarından sonra zorunlu bir ara verilen Barış Süreci'nin, 1991'de toplanan Madrid Konferansı'nda yeniden başlatılmasıyla, dünyanın en sorunlu bölgelerinden biri olan Ortadoğu'da çözüm olasılıkları üzerinde iyimser bir hava oluşmuştu. İsrail, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) diplomatik bir ortamda biraraya gelmeleri bile, ihtilafların ortadan kaldırılması için başlı başına bir aşama olarak nitelendirilmekteydi. Madrid Süreci ilk meyvelerini, 13 Eylül 1993'te, Washington'da Ürdün ile İsrail arasında, "Ortak Gündem" belgesinin imzalanması ve 26 Ekim 1994'te Arava'da Ürdün-İsrail Barış Antlaşmasının imzalanmasıyla verdi.

Filistinliler ile İsrail arasındaki görüşmeler, Ürdün-İsrail müzakereleri gibi hızlı ilerlemedi. En önemli tıkanıklık noktaları 3 alanda toplanmaktaydı: 1-İsrail FKÖ'yü terörist bir örgüt olarak nitelendiriyor, FKÖ ise "Filistin Milli Misakı"nda yer alan, "İsrail'in yok edilmesine kadar mücadelenin sürdürülmesine" ilişkin hükümleri kaldırmamakta direniyordu. 2-Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından, eski Sovyet cumhuriyetleri ve doğu Avrupa ülkelerinden gelen çok sayıda Yahudi, İsrail Hükümeti tarafından işgal altındaki Filistin topraklarına yerleştiriliyordu. 3-Filistinli terör örgütlerinin İsrail hedeflerine yönelik saldırıları müzakere sürecinin başlamasını engelliyordu.

Bu olumsuzluklara rağmen, bir yandan ABD'nin İsrail'e, Filistinlilerle barış masasına oturması karşılığında, ekonomik yardımlarını artıracığına ilişkin telkinleri, diğer yandan da İsrail'de Haziran 1992'de yapılan seçimlerde, "barış için toprak" yaklaşımını sloganlaştıran İşçi Partisi lideri İzak Rabin'in iktidara gelmesi, sürecin hız kazanmasını sağladı. 1992 sonunda Washington'da yapılan Filistin-İsrail görüşmelerinde sonuç alınamaması üzerine, tarafların üst düzey temsilcileri Ocak 1993'ten itibaren Oslo'da gizli görüşmelere başladılar. 4 ay devam eden Oslo görüşmelerinde sorunlar önemli ölçüde aşılrken, Ağustos ayında uzun süreli telefon görüşmeleri yapan FKÖ lideri Yaser Arafat ve İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Perez son pürüzleri de kaldırdılar.

9 Eylül'de Perez'e bir mektup gönderen Arafat, FKÖ'nün, İsrail'in barış ve güvenlik içinde var olma hakkını ve BM Güvenlik Konseyi'nin 242 ve 384 sayılı kararlarını tanıdığını, taraflar arasındaki sorunların barışçı yollardan çözümüne inandığını, terörizm ve diğer şiddet eylemlerini kınadığını, FKÖ'ye bağlı

unsurları şiddetten uzak tutmayı ve şiddete yönelenleri cezalandırmayı kabul ettiğini, Filistin Milli Misakı'nda yer alan ve İsrail'in var olma hakkını reddeden ifadelerin değiştirileceğini belirtti. Perez de Arafat'a yolladığı cevapta, İsrail'in FKÖ'yü Filistin halkının meşru temsilcisi olarak tanıdığını ifade etti.

Bu temel mutabakatın ardından, 13 Eylül 1993'te, Ürdün-İsrail Ortak Gündemi'yle eşzamanlı olarak, Filistin ile İsrail arasında Oslo Anlaşması olarak da adlandırılan "İlkeler Bildirgesi" imzalandı. Bunu takiben, 4 Mayıs 1994'te imzalanan "Gazze-Eriha Anlaşması"yla, İsrail birlikleri bu iki bölgeden çekilerek, yönetimi Filistinlilere devrettiler. 29 Ağustos 1994'te imzalanan "Erken Yetkilendirme Anlaşması"yla, Gazze ve Eriha dışında yer alan, Batı Şeria'daki bazı bölgelerde, eğitim, kültür, sağlık, turizm, doğrudan vergilendirme, sosyal refah vb. konulardaki yetkiler Filistin Yönetimine devredildi. Bu düzenlemeleri tamamlayıcı nitelikteki 27 Ağustos 1995 tarihli "Yetki ve Sorumlulukların Devrinin Devamı Anlaşması"yla, işgücü, ticaret, sanayi, petrol işleri, sigortacılık, tarım ve postacılık konularındaki yetkiler de Filistin Yönetimi'ne verildi.

İşgal altındaki Batı Şeria'nın İsrail askerlerince tamamen boşaltılarak, yönetiminin Filistin'e devri ise son derece yavaş ilerledi. İsrail'in, 28 Eylül 1995'te Washington'da imzalanan ve "Oslo-B" olarak adlandırılan anlaşmayla, Nablus, Ramallah, Cenin, Tulkarem, Kalkilya ve Beytüllahim'den tamamen, El-Halil'den ise kısmen çekilmeyi kabul etmesine rağmen, İsrail Başbakanı Rabin'in 3 Kasım 1995'te köktendinci bir Yahudi tarafından öldürülmesi, Mayıs 1996'da yapılan seçimlerde sertlik yanlısı Likud Partisi lideri Benyamin Netanyahu'nun başbakanlığa gelmesi gibi gelişmeler, özellikle El-Halil'den çekilme konusunda İsrail'in yavaş hareket etmesine neden oldu.

El-Halil'in boşaltılması, ABD'nin Netanyahu üzerinde baskı kurması üzerine, 17 Ocak 1997'de imzalanan "El-Halil Protokolü" ile sağlanırken, Likud liderinin bazı uygulamaları barış sürecinde daha ileri adımların atılmasını uzun süre engelledi. Netanyahu, bir yandan işgal altındaki bölgelerde yeni Yahudi yerleşim birimlerinin açılmasına izin verirken, diğer yandan da, Süleyman Tapınağı'nın kalıntılarına ulaşmak amacıyla, Mescid-i Aksa'nun altında bir tünel açılmasına izin vererek Filistinlileri kızdırdı. Öte yandan, barış sürecinin henüz sonuca ulaştırılmayan, Kudüs'ün statüsü, Filistinli mültecilerin yurtlarına geri dönmeleri gibi konularda Netanyahu'nun uzlaşmaz bir tutum içine girmesi, Arafat'ın İsrail'le bir anlaşmaya varmadan da bağımsız Filistin Devletini ilan edebileceğini açıklamasına yol açtı. Barış sürecindeki tıkanıklığı aşmak için devreye giren ABD Başkanı Bill Clinton tarafları Wye River'da biraraya getirerek, 23 Ekim 1998'de Wye River Memorandumu'nun imzalamalarını sağladı.

Wye River Memorandumu'na göre, İsrail, işgal altındaki bölgelerden çekilmesini hızlandıracak, İsrail hapishanelerinde tutuklu bulunan Filistinlilerin

üç aşamada serbest bırakılması sağlanacak, İsrail ile Filistin yönetimi arasında teröre karşı etkili mücadeleyi öngören bir işbirliği mekanizması kurulacak ve Gazze'de uluslararası bir havaalanı inşa edilecekti. Bu memorandum, barış sürecine tekrar işlerlik kazandırmak yönünde önemli bir adım olmakla birlikte, temel anlaşmazlık noktalarının aşılmasında ve Filistin'in nihai statüsünün belirlenmesinde bir aşama kaydedilememiştir.

Mayıs 1999'da İsrail'de yapılan seçimlerde İşçi Partisi'nin tekrar iktidara gelmesi ve Rabin'in "barış için toprak" tezini destekleyen Ehud Barak'ın başbakan olması, temel sorunların aşılması yönündeki umutları artırdı. Fakat, Temmuz 1999'da oluşturulan koalisyon hükümetinin içinde yer alan dinci Şas partisinin, Filistinlilerle ilişkilere yaklaşımı, barış sürecinde beklenen ilerlemenin sanıldığı gibi hızlı gerçekleşmeyeceğinin ilk işaretiydi. Nitekim, ABD'nin girişimleriyle, Filistinliler ve İsrail arasında, 4 Eylül 1999'da Mısır'ın Şarm el Şeyh kentinde imzalanan memorandumla, İsrail birliklerinin Batı Şeria'dan çekilmesi ve Filistinli tutukluların serbest bırakılması takvime bağlanıp, nihai statü görüşmelerine hız verilmesi, 15 Şubat 2000'e kadar bir nihai barış antlaşması taslağının hazırlanması ve 13 Eylül 2000'de de nihai barış antlaşmasının sonuçlandırılması konularında görüş birliğine varılmasına rağmen, nihai statü görüşmelerine bir türlü işlerlik kazandırılmadı. Şarm el Şeyh Memorandumu'nun ardından önce Oslo'da, sonra Ramallah'ta görüşen Filistin ve İsrail tarafları 4 temel konu üzerinde anlaşma sağlayamadılar: Yahudi yerleşimciler, Filistinli mülteciler, Kudüs'ün statüsü ve suyun paylaşımı. Temel konular üzerinde ihtilafların devam etmesinin yarında, Aralık 1999'da Ehud Barak ile Suriye Dışişleri Bakanı Faruk El-Şara'nın Washington'da biraraya gelmeleriyle yeniden başlayan İsrail-Suriye görüşmeleri de, Filistin-İsrail müzakerelerini ikinci planda bıraktı. Böyle bir ortamda, nihai statü anlaşması taslağı zamanında hazırlanamadığı gibi, 2000 yılının ilk 6 ayı da sonuçsuz turlarla geçirdi.

Nihai anlaşma için öngörülen 13 Eylül tarihinin yaklaşması üzerine, ABD Başkanı Clinton'un girişimleriyle taraflar Temmuz 2000'de Camp David'de bir kez daha masaya oturdular. Görev süresi dolmadan Filistin-İsrail barışının gerçekleştirilmesini isteyen Clinton'un tüm çabalarına rağmen Camp David'de temel sorunların çözümünde ilerleme sağlanamaması sadece nihai anlaşmanın Eylül'de imzalanması ihtimalini ortadan kaldırmadı, aynı zamanda, Barak'ın Filistinlilere "gereğinden fazla" taviz verdiği söylentilerinin İsrail'de yayılması üzerine, Şas partisinin, dinsel okullara bütçeden yeterince pay ayrılmadığını bahane ederek koalisyonun çekilmesine de neden oldu. İsrail parlamentosu Knesset'te sadece 30 sandalyelik bir destekle iktidarını devam ettirmeye çalışan Barak, 2000 sonbaharından itibaren, barış sürecinin kısa tarihinde yaşanan en ciddi bunalımla yüzyüze kaldı.

İkinci İntifada: Barış Süreci Çatırıyor

Camp David'deki başarısızlık ve iktidardaki çoğunluğunu yitirme Barak'ın başbakanlığını zora sokmuşken, 28 Eylül'de meydana gelen bir gelişme, zaten hassas dengeler üzerine bina edilmiş olan barış sürecinin büyük bir darbe yemesine yol açacak olayların başlangıç noktası oldu. Filistin-İsrail görüşmelerini, İsrail'in tarihten gelen ve kan dökerek kazandığı egemenlik haklarından vazgeçmesi olarak yorumlayan ve ağır biçimde eleştiren Likud partisi lideri Ariel Şaron, beraberinde kalabalık bir taraftar kitlesi olduğu halde, 28 Eylül'de Mescid-i Aksa'nın bulunduğu bölgeyi ziyaret etti. Bu olay başlıca iki nedenden ötürü Filistinlilerin büyük tepkisini çekti: 1-Kudüs'ün statüsünün de belirleneceği nihai statü görüşmeleri henüz tamamlanmamıştı. Filistinliler Kudüs'ü bağımsız Filistin devletinin başkenti olarak görmek istiyorlardı. Şaron'un, bu düşünceye meydan okurcasına Kudüs'ün, Müslümanlar için en kutsal mekânında gövde gösterisi yapması kabul edilemezdi. 2-Şaron 1982'de, İsrail'in Lübnan'ı işgali sırasında Sabra ve Şatilla gibi Filistin mülteci kamplarında Falanjistler tarafından gerçekleştirilen katliamın başmimarı olarak, Filistinlilerin zihinlerinde "Lübnan Kasabı" lakabıyla yer etmişti. Değil Mescid-i Aksa bölgesine girmesi, Filistinlilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Kudüs'ü ziyaret etmesi bile kabul edilemezdi.

Filistinliler, başlangıçta Arafat'ın da yönlendirmesiyle, Filistin Özerk Yönetimi'nin denetimi altındaki bölgelerde ve işgal altındaki topraklarda geniş çaplı protesto gösterileri yapmaya başladılar. İsrail güvenlik güçlerinin göstericilere ateş açması ve aralarında çocukların da bulunduğu onlarca Filistinlinin ölmesi üzerine, bu protesto gösterileri Arafat'ın denetiminden çıkarak, bir isyan hareketine, "İkinci İntifada"ya dönüştü. İsrail askerlerinin şiddetin dozunu artırmaları, hatta silahlı İsrailli sivillerin de çatışmalara katılması ve Filistin polisinin otomatik silahlarla karşılık vermesi sonucu, eşitsiz taraflar arasında yürütülen savaş benzeri bir durum ortaya çıktı. Arafat Filistin toplumu üzerindeki etkisini giderek kaybetti. Hamas ve İslami Cihat gibi terör örgütleri ayaklanmanın yönlendiriciliğini üstlendiler. İsrail'de ise, Barak'ın azınlık hükümeti, ayaklanmayı sona erdirecek akılcı yaklaşımlar benimsemek yerine, yoğun muhalefet baskısı altında, yangına körükle giderek, askerî önlemleri genişletti ve Filistin bölgesine ekonomik ambargo uygulamaya başladı.

Clinton, nihai statü anlaşmasının belirlenen tarihte imzalanması bir yana, barışı tamamen ortadan kaldıran bu gelişmelerin derhal durdurulmaması halinde, tarafları bir daha masaya oturtmanın mümkün olmayacağı, hatta çevre ülkeleri de içine alabilecek bölgesel bir savaşın çıkma ihtimalinin uzak olmadığı düşüncesinden hareketle, İsrail ve Filistin temsilcilerinin, Ekim ortasında Şarm el Şeyh'te bir araya gelmelerini sağladı. Bu görüşmelerde tarafların, şiddetin sona erdirilmesi için işbirliği halinde çalışmalarını üzerinde mutabakat sağlanırken,

olayların başlangıç nedenlerini araştırarak, sorunun çözümü için öneriler getirecek bir komitenin oluşturulması da kabul edildi.

Şarm el Şeyh'teki mutabakata rağmen bölgedeki şiddet sona ermedi. İsrail'de muhalefetin, Barak'ı hedef alan kampanyalarının artması ve Knesset'te erken bir başbakanlık seçimi yönündeki eğilimlerin artması üzerine, Başbakan Ehud Barak önce Likud'a bir ulusal mutabakat hükümetinin kurulmasını önerdi. Şaron'un red cevabı üzerine de, erken seçim yapılmasını kabul etti.

İsrail siyaseti çalkalanırken, işgal altındaki bölgelerdeki çatışmalar devam ediyordu. 2000 sonunda, İsrail güvenlik güçlerinin ateşi sonunda ölen Filistinlilerin sayısı 400'ü aştı. Uluslararası baskılar karşısında taraflar, Ocak 2001'de Mısır'ın Taba kentinde bir toplantı daha yaptılar. Fakat, ABD'deki seçimlerden zaferle çıkan George Bush'un, barış sürecinin geleceği konusunda sefeli kadar endişe duymaması, Arafat'ın İntifada'yı durdurmada başarısız oluşu ve İsrail'de yaklaşan seçimler dolayısıyla Barak'ın Filistinlilerle yapıcı sonuçlara ulaşmaktan kaçınması nedenleriyle Taba görüşmelerinde herhangi bir anlaşma sağlanamadı.

Şubat 2001'de yapılan İsrail başbakanlık seçimlerinde, geleneksel Likud oylarının yanısıra, başta işgal altındaki bölgelerdeki Yahudi yerleşimcileri, aşırı dinci ve aşırı milliyetçiler olmak üzere barış karşıtı grupların da desteğini alan Ariel Şaron, %62.3'lük bir oy oranıyla başbakanlığa seçildi. Evvelce reddettiği Barak'ın ulusal mutabakat hükümeti önerisini bu kez kendisi İşçi partisine götürerek, Şimon Perez'in dışişleri bakanı olarak yer aldığı Likud-İşçi partisi koalisyon hükümetini kurdu. Şaron, ılımlı İşçi partililerin itirazlarına rağmen, İntifada'yı önlemek için askerî önlemlerin tek çözüm olduğu yaklaşımından hareketle, Filistinlilere karşı saldırı helikopterleri, tanklar ve savaş gemilerinin de kullanıldığı yoğun bir saldırıya geçti ve Filistinlilere uygulanan ekonomik ablukayı sertleştirdi. Bu yaklaşım İntifada'yı yavaşlatmak bir yana, Filistinli terör örgütlerinin İsraili sivilleri de hedef alan intihar eylemlerine yönelmesine yol açtı.

Bu arada, Amerikalı eski senatör George Mitchell başkanlığında kurulu ve üyeleri arasında, Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Norveç Dışişleri Bakanı Thorbjørn Jagland, NATO eski Genel Sekreteri ve Avrupa Birliği'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Javier Solana ve eski Amerikalı senatör Warren B. Rudman'ın bulunduğu Şarm el Şeyh İnceleme Komitesi, İsraili ve Filistinli yetkililerle görüşmeler yaptıktan sonra 30 Nisan 2001'de raporunu açıkladı. Raporda, bir mahkeme olmadığını ısrarla vurgulayan komite, her iki taraftan 500'e yakın kişinin ölümüne yol açan ve devam eden olayların başlangıç noktasının, 28 Eylül 2000'de Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa'ya, 1000 kişilik bir grupla yaptığı ziyaret ve bunu takiben çıkan karışıklıkta 4 silahsız Filistinli'nin İsrail askerlerince öldürülmesi olduğunu

vurguladı. Raporunda, barış sürecinin tekrar canlandırılabilmesi için tarafların önce şiddeti durdurmaları ve aralarında tekrar güven tesis etmeleri gerektiğine dikkat çekildi.

Şarm el Şeyh Komitesi'nin raporunda taraflara şu önerilerde bulunuldu:

-İsrail ve Filistin Yönetimi koşulsuz bir ateşkesi derhal yürürlüğe koymalıdır.

-Taraflar, güvenlik konusunda işbirliğine yeniden başlamalıdır.

-Filistin Yönetimi, Filistinliler arasında terör eylemlerine başvurulmasını engellemeli ve terörün kabul edilemez olduğunu somut eylemleriyle ortaya koymalıdır.

-İsrail Hükümeti, işgal altındaki topraklara yeni Yahudi yerleşim birimleri açılmasını derhal durdurmalıdır.

-İsrail Hükümeti, İsrail ordusu ve polisinin, silahsız göstericilere ateş açmasını durdurmalıdır.

-Filistin Yönetimi, silahlı Filistinlilerin İsrail güvenlik güçlerine ateş açmasını engellemelidir.

-İsrail Hükümeti, Filistinlilere uyguladığı ablukayı kaldırmalı, İsrail bölgesindeki işlerine gitmek isteyen Filistinli işçilerin geçişine izin vermelidir.

-Filistin Yönetimi, terör eylemlerinin önlenmesinde, İsrail güvenlik birimleriyle en üst düzeyde işbirliği yapmalıdır.

-Taraflar, Yahudiler, Müslümanlar ve Hıristiyanlarca kutsal sayılan mekanların saldırılardan uzak tutulmasını birlikte sağlamalıdır.

-Taraflar, Filistin ve İsrail sivil toplum örgütlerinin, şiddetin önlenmesi konusunda işbirliği yapmalarını teşvik etmelidir.

-Taraflar Şarm el Şeyh mutabakatı çerçevesinde, barış görüşmelerine en kısa sürede yeniden başlamalıdır.

Komitenin raporundan, çatışmaların sona erdirilmesinin, barış sürecinin sağlıklı biçimde başlatılmasının önkoşulu olduğu anlaşılmaktaydı. Fakat, 2001'in yaz aylarına girilirken, karşılıklı şiddet hafiflemekle birlikte, tamamen sona erdirilemedi. Her iki tarafta da yer alan uzlaşma karşıt grupların tahrik edici eylemleri, Filistin-İsrail ilişkilerinin ve barış sürecinin geleceğinin diken üstünde durmaya devam etmesine yol açtı.

Sonuç

Arap-İsrail anlaşmazlığı, BM'nin 1947'de Filistin topraklarının Arap ve Yahudi devleti olarak ikiye bölünmesini öngören kararına Arapların karşı çıkması, 1948'de bir Arap devletinin eş zamanlı kurulmasından bağımsız olarak İsrail

devletin ilan edilmesi üzerine Arapların bu devlete saldırımları, İsrail'in 1948, 1956, 1967 ve 1973 savaşlarında topraklarını Arapların aleyhine artırması, silah kullanarak kazandığı toprakları BM Şartı'na aykırı olarak ülkesine katması, yüzbinlerce Filistinli'nin mülteci durumuna düşmesine yol açması ve Kudüs'ü İsrail devletinin "ebedi başkenti" olarak ilan etmesiyle büyümüştür. 1970lerin başından itibaren Filistinli terör örgütlerinin İsrail'e yönelik eylemleri, İsrail'in bu eylemlere sivil Filistinlileri de cezalandırarak karşılık vermesi ve Soğuk Savaş'ın ardından İsrail'e gelen 1 milyona yakın Yahudinin, işgal altındaki bölgelere yerleşmesine izin verilmesi anlaşmazlıkların artarak çeşitlenmesi sonucunu vermiştir.

Bugüne kadar, İsrail ile Araplar arasındaki barış görüşmelerinin tümünün ABD tarafından yürütülen girişimler çerçevesinde gerçekleşmesi bir rastlantı olmasa gerektir. Mısır'la İsrail arasındaki Camp David anlaşmaları, Madrid sürecinin ilk meyvesi olan Ürdün-İsrail Barışı, Filistin-İsrail barış görüşmeleri çerçevesinde imzalanan Oslo Anlaşmaları ve İsrail ve Suriye'nin, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için diplomatik görüşmelerde bulunması, ABD'nin doğrudan ve dolaylı çabalarıyla meydana gelmiştir. Buradan hareketle, mevcut Filistin-İsrail anlaşmazlığının da ancak ABD'nin aktif arabuluculuğu ve yönlendiriciliğiyle aşılabileceği söylenebilir. Nitekim, göreve geldiği ilk günlerde Ortadoğu sorunlarıyla, Clinton kadar ilgilenmeyeceği mesajlarını veren ABD Başkanı Bush, anlaşmazlığın çözümü sürecine giderek artan şekilde dahil olmuş ve Dışişleri Bakanı Colin Powell'i, tarafları barış masasına tekrar oturtması için görevlendirmiştir.

ABD'nin arabuluculuk girişimlerini yoğunlaştırması olumlu bir gelişme olmakla birlikte, Filistin ve İsrail halklarının karşılıklı güven ortamının tesis edilmemesi halinde, yönetimler düzeyinde tekrar kurulacak bir diyalogun uzun vadeli olumlu sonuçlar vermesi beklenemez. Zira, her iki toplumda da bir diğerini tamamen yok etmeyi amaçlayan, azımsanmayacak sayıda barış karşıtı vardır. İsrail'deki aşırı dinci ve milliyetçilerin çoğu, "Yehova'nun kendilerine vaad ettiği" ya da "karla aldıkları" toprakları, Filistinlilerle paylaşmaya karşı çıkmaktadırlar. Filistinli terör örgütleri ise, İsrail'in "yasadışı" bir devlet olduğu savından hareketle, "tamamen yok edilinceye kadar" İsrail'e karşı mücadeleye devam etmeye kararlı görünmektedirler. Bu durumda, toplumların çeşitli kesimlerinin birbirlerine duydukları nefreti azaltmanın yolu, karşılıklı sivil işbirliği mekanizmalarının artırılmasından geçmektedir.

Öte yandan, Kudüs'ün geleceği, halledilmesi çok güç bir sorun olarak ortada durmaktadır. Bu kentin mevcut yapısının devam ettirilmesi Filistin halkı tarafından kabul edilemez. Kudüs'ün ikiye bölünerek, her bir birimin ayrı ayrı, İsrail ve yeni kurulacak Filistin devletinin başkenti olması bir çözüm olabilir. Fakat bu düzenleme de köktendinci Yahudilerin tepkisini çekecektir. Kaldı ki, Müslümanlar ve Yahudiler için kutsal mekanların fiziki bir sınırla birbirinden

ayrılması mümkün değildir. Çünkü Mescid-i Aksa ve Kubbe't-üs Sahra, Ağlama Duvarı'nın hemen üstüne inşa edilmiştir. Bu durumda, Kudüs için en sağlıklı çözüm, kentin uluslararası bir otoritenin yönetimi altına sokulmasıdır.

Filistin ve İsrail tarafları arasındaki anlaşmazlıklar giderilse bile, kalıcı bir barış ortamının yaratılması ancak İsrail ile Arap komşuları arasında sağlıklı ilişkiler kurulmasıyla mümkün olacaktır. İsrail'in, Mısır ve Ürdün'le mevcut ilişkilerini daha da geliştirmesi ve Suriye ve Lübnan'la barış antlaşmaları imzalaması, doğrudan doğruya Filistin-İsrail ilişkilerini de olumlu biçimde etkileyecektir.

Sonuç olarak, tarafları tatmin edici bir Filistin-İsrail barışının gerçekleştirilmesi ancak bölge dinamiklerinin çok boyutlu olarak dikkate alınmasıyla olabilir. Aksi takdirde, Eylül 2000'den beri yaşanan şiddet ve karmaşa ortamının benzerleri, her seferinde daha büyük bunalımlar olarak Ortadoğu gündemini belirleyebilir.